

K ÚLOHE SUBJEKTÍVNEHO FAKTORA PRI FORMOVANÍ VEDOMIA A OSOBNOSTI V SOCIALISTICKEJ SPOLOČNOSTI

LUDOVÍT TURČAN, Ústav filozofie a sociológie SAV, Bratislava

TURČAN, L.: To the Task of the Subjective Factor at the Forming of Consciousness and Personality in the Socialist Society. *Filozofia*, 35, 1980, No 2, p. 195—207

When solving the concrete questions and problems of socialist society the increasing importance of the subjective factor has been more and more emphasized. But the elaboration of this task does not often correspond to these needs; the increasing importance and task of the consciousness of the whole (e. g. the elaboration of the notion of noosphere) has gradually been manifested in the fact that the dialectics of the objective and the subjective has been changing.

The author points out in this connection at the ontic distinction of subjective reality, consciousness and objective reality, at the need of catching not only the historical-social genesis and contents of the consciousness (both social and individual), but also its historically discreet determination, its reflexive and operative function. He notices the connection between ontic character of consciousness and the ontic dimension of the individual, further — how socialization is reflected in individualization and points out the bidominancy of the individual and the society.

K veľmi dôležitým momentom rozvoja socialistickej spoločnosti patrí rozvoj osobnosti v podmienkach socializmu. Osobnosť, individuum, ktorá pozná zákonitosti spoločenského vývoja, dokáže adekvátnejšie zosúladiť individuálne potreby a záujmy s potrebami a záujmami spoločenskými. Preto je v socializme jednou z hlavných požiadaviek spoločnosti na osobnosť, individuum požiadavka poznania týchto zákonitostí a ich vedomé osvojenie. V spätných funkciách má toto vedomie bezprostredný vplyv na konanie a činnosť každého jednotlivca a úroveň jeho vedomia ovplyvňuje aj procesy spoločenského života, resp. vytvára kultúrnu a duchovnú klímu aktuálneho spoločenského diania.

V tejto súvislosti sa dnes zdôrazňuje „...neporovnateľné narastanie úlohy vedomia, organizácie ľudí, úlohy subjektívneho faktora vcelku. To podstatne mení dialektiku objektívneho a subjektívneho.“ (1, s. 7) Samozrejme aj v socializme zostávajú výrobné vzťahy objektívnymi, nezávislými od vôle a želania ľudí, pretože sú určované úrovňou vývoja a charakterom výrobných síl, ktoré si ľudia nemôžu vyberať podľa svojho vlastného uváženia. V socializme však ľudia „...získavajú možnosť usmerňovať rozvoj svojich výrobných síl, ak správne zohľadňujú objektívne podmienky a tendencie ich progresu. To do široka otvára hranice vedomej a cieľavedomej činnosti ľudí, hoci aj v socializme spoločenské vedomie ako odraz spoločenského bytia nikdy neobsiahne bytie úplne.“ (1, s. 7) Potrebu zvyšovania uvedomelosti ľudí si zároveň veľmi naliehavo vyžadujú aj konkrétne otázky a problémy súčasného rozvoja našej spoločnosti, v ktorých vystupuje úloha subjektívneho fak-

tora veľmi výrazne. Napr. jedným z objektívnych protirečení súčasného rozvoja našej spoločnosti sú protirečenia vyvolané potrebami ďalšieho ekonomického rastu našej spoločnosti, zvyšovanie ekonomických parametrov produktivity, efektívnosti a kvality práce a celková úroveň vyspelosti človeka ako subjektívneho faktora riešenia týchto otázok. Aj keď sú tieto otázky z veľkej miery vyvolané vonkajšími činiteľmi a nemohli sa úplne predvídať, čiastočne ich zapríčiňuje subjektívny faktor; ich riešenie je však základnou otázkou pre zaistenie ďalšieho rozvoja našej spoločnosti. Toto riešenie je na jednej strane spojené s riešením objektívnych okolností a podmienok výroby v súčasnosti, na druhej strane však nemožno obísť subjektívny faktor nielen v zmysle vysokých kádrových, kvalifikačných nárokov na jednotlivé druhy činnosti, ale aj v zmysle nárokov na zodpovednosť, vyspelosť a *uvedomelosť* jednotlivcov na všetkých úsekoch práce a spoločenských činností pri *prekónávaní* týchto problémov.

Konštatovaniu o úlohe a význame subjektívneho faktora v živote socialistickej spoločnosti zatiaľ nezodpovedá konkrétne rozpracovanie tohto problému. Je isté, že to súvisí nielen s nedostatočnou systematizáciou súčasných poznatkov o človeku, ale aj so samým výskumom mnohorozmernosti, mnohofunkčnosti človeka. V tejto súvislosti nemôžu sa v súčasnosti nároky na filozofiu v zmysle jej systematizovania výsledkov ostatných vied zveličovať, najmä nie v zmysle jej bezprostrednej „použitelnosti“ v praxi. I. T. Frolov uvádza, že „filozofia a sociológia človeka majú význam iba vtedy, ak sa rozvíjajú v spojitosti so špeciálnymi výskumami (lekárskymi, genetickými, psychofyziologickými, demografickými, etickými a i.) ako časti všeobecnej vedy o človeku, bez nárokov na zvláštne, hierarchické, dominujúce postavenie“. (2, s. 151—152) Človek, spoločnosť sa nenaučia ovládať zákonitosti spoločenského vývoja odrazu; pritom sa neustále zvyšuje celková mobilita človeka ako voči prírode vcelku, tak aj ako individua voči spoločnosti, čo spôsobuje zvýšenie akcelerácie „pohybu“ individua v rámci spoločnosti. Pokiaľ však človek, spoločnosť ovládnu všetky zákonitosti spoločenského vývoja, nedáva ani marxistická filozofia ako svetonázorovo hlboko optimistická filozofia odpovede na mnohé otázky jeho individuálneho bytia. Preto nemôže ísť o zmiešavanie alebo zamieňanie systematizujúcich funkcií filozofie v rámci vied o človeku so svetonázorovými otázkami a funkciami marxistickej filozofie.

V súvislosti so svetonázorovými funkciami spoločenského vedomia, v súčasnosti najmä funkciami filozofie a vedy ako jeho foriem, chceme dodať, že v dialektike spoločenského a individuálneho vedomia sa veľmi zložito a diferencovane premietajú skutočnosti a fakty, ktoré sa do vedomia ľudí dostávajú a ktoré sa vo vedomí ľudí navzájom zložitým spôsobom korelujú. Napr. ovládanie spoločenských zákonitostí predpokladá v adekvátnej miere a s určitým predstihom riešiť otázky vzťahu človeka k prírode, človeka k spoločnosti, predpokladá teda možnosť

usmerňovať na základe poznania mechanizmy týchto vzťahov na ich rôznych úrovniach, ako aj poznanie človeka samého v jeho individuálnej celistvosti, v hodnotovo konatívnom založení a pod. V hodnotovom rozmere osobnosti, individua môže potom nesúlad medzi vytýčenými a stanovenými cieľmi spoločnosti viesť k určitému odblokovaniu individua od súčasného, aktuálneho spoločenského diania, najmä keď tento nesúlad nie je v adekvátnej miere vyvážený inými faktami a skutočnosťami. V svetonázorovej úrovni spoločenského vedomia sa potom budúcnosť môže javiť len ako časová funkcia prítomnosti, pretože to, čo má byť, je v skutočnosti vždy iným. „Narastanie úlohy subjektívneho faktora odhaľuje možnosti celkového urýchlenia rozvoja spoločnosti. ... Avšak pri urýchľovaní a uľahčovaní pokroku môže mať narastanie významu subjektívneho faktora pri nedialektickom, metafyzickom prístupe určitý opačný vplyv. Podmienkou úspešného pôsobenia subjektívneho faktora je presné a správne zohľadňovanie objektívnych podmienok, možností a tendencií vývoja. Ak sa pripustia voluntaristické riešenia a tým skôr chyby v politike, môže to vážne spomaliť spoločenský pokrok a spôsobiť spoločnosti škody väčšie ako v minulosti... Z toho vyplýva úloha neustále obnovovať súlad medzi subjektívnym faktorom a objektívnymi podmienkami, zdokonaľovať riadenie spoločnosti, čo je jedna z najdôležitejších podmienok využitia všetkých rezerv a predností rozvinutej socialistickej spoločnosti.“ (1, s. 8) Okrem tejto všeobecnej smernice je potrebné dodať, že vedomie integrovaním jemu dostupných a interiorizovaných poznatkov (pozri 3, s. 81—82) vytvára konkrétnu kvalitu poznania v tom zmysle, že si či už individuálny alebo kolektívny subjekt toto poznanie funkčne vzťahuje ku svojmu vlastnému konaniu, že ho vo svojom konaní a vo svojej činnosti využíva v celostnom usporiadaní vlastného poznania a orientuje ho v smere vlastných záujmov a potrieb. „Človek vo svojom vedomí logicky spája a rozvíja myšlienky takým spôsobom, aby odpovedali jeho záujmom (tak, ako ich chápe on), záujmom sociálnej skupiny, ku ktorej patrí (alebo sa domnieva, že patrí). To znamená, že myšlienky človeka nie sú len kópiami vnímaných predmetov a javov, ale aj tvorivo usmerneným odrazom, v ktorom sa fixuje jeho subjektívny záujem. A v tomto prípade sa vedomie v určitom zmysle „odtŕha“ od bezprostredného odrážania objektívnej reality. Vtedy sa otvárajú aj možnosti vplyvu na vedomie človeka.“ (4, s. 142) A. G. Spirkin v tej istej súvislosti uvádza, že bytie sa vo vedomí neodráža bezprostredne, ale sprostredkovane, „vedomiu je vlastná taká forma vnútornej aktivity subjektu a jeho orientácie vo svete samom, že ono *anticipuje*, predvída konečný výsledok svojich činov a že jeho činy vychádzajú z objektívneho zmyslu hlavnej životnej úlohy alebo predpokladaných osobných a spoločenských dôsledkov a v súlade s nimi“. (3, s. 82) Zdôrazňovanie súvislosti vedomia a činnosti v zmysle reálneho pôsobenia obsahov vedomia v konaní ľudí je metodologicky závažné nielen historicky ako proces vzniku vedomia (proces antropogenézy), ale aj ako

jeho neustále utváranie (proces ontogenézy). Vedomie a činnosť „sú vzájomne tak spojené, že sa utvára skutočná možnosť akoby presvietiť vedomie človeka analýzou jeho činnosti, v ktorej sa vedomie formuje a prejavuje“. (5, s. 42) Tento metodologický princíp je nevyhnutné akceptovať v dôsledku využitia všetkých reverzibilných funkcií vedomia pri jeho akumulácii v spoločenskej praxi. Aktívnejšie a konatívnejšie sa tým upevňujú vo vedomí napr. skúsenosti ako poznanie o adekvátnosti alebo neadekvátnosti niektorých jeho obsahov vzhľadom na činnosť ľudí, keď sa v dôsledku relatívnej samostatnosti vedomia, napr. v prípade ich neadekvátnosti, dostávajú mimo alebo „nad“ dialektickú súvislosť vedomia a činnosti.

Vedomie má primárne celostné funkcie. Táto celosť sa nevzťahuje len na vlastný kognitívny proces a jeho organizáciu, ale aj v smere činnosti individua a jej spätných väzieb vo vedomí. „Vo svojej podstate je vedomie jediným a nedeliteľným celostným duchovným útvarom. V neustále sa meniacom obsahu je niečo invariantné... Prvky ako také, chápané izolovane, sú výsledkom vedeckej analýzy. V reálnom fungovaní vedomia jestvujú len ako súčasť celku... Ani jeden psychický proces „aktu vedomia“ nemá význam „sám osebe“, mimo vzťahu s druhými psychickými procesmi, ku komplexu ktorých je „vpísaný“ ako časť k celku.“ (3, s. 84—85; pozri aj 4, s. 141; 6, s. 100—106 a i.). Idey, názory, parciálne teórie a koncepcie, hodnoty a normy atď., ktoré spoločnosť na každej úrovni svojho vývoja „produkuje“ ako odraz tohto vývoja vo vedomí ľudí, diferencovane odrážajú úroveň vedomia konkrétnych spoločenských subjektov, tried i celej spoločnosti v zmysle poznania a pochopenia fungovania života spoločnosti, v zmysle poznania a pochopenia spoločenských zákonitostí a teda aj v zmysle konania odpovedajúceho stupňu uvedomenia si podstaty spoločenských procesov konkrétnym spoločenským subjektom. Zatiaľ čo pri bežnom vedomí plní funkcie konceptuálnosti vedomie samo, pri teoretickom vedomí sa vychádza z poznania spoločenských procesov, ktoré v teoretickom koncepte podáva vysvetlenie podstaty fungovania spoločnosti. To, že sa bežné i teoretické vedomie v prístupe k určitým javom zhodujú (napr. oblasť morálky), sa nevyklučuje a je to možné vysvetliť na základe analýzy konkrétnej spoločenskej situácie. V zásade je však medzi teoretickým vedomím a bežným vedomím podstatný rozdiel v konceptuálnosti, systematickosti, systémovosti atď. V literatúre sa stretávame s tým, že sa táto kvalitatívna odlišnosť charakterizuje ako nižšia a vyššia úroveň spoločenského vedomia (s odpovedajúcimi celostnými, systematizujúcimi a inými prvkami a faktormi vedomia). Domnievame sa, že v tomto prístupe majú svoj základ zjednodušenia, prejavujúce sa v názoroch, že úroveň bežného vedomia sa prekoná postupným odstraňovaním jeho nazeravosti absentujúcimi kognitívnymi kvalitami, nahradením jeho nekonceptuálnosti teoretickou ucelenosťou a systematickosťou. Mechanizmus tohto prístupu je zrejmý.

Dialektika individua a spoločnosti sa prejavuje v rozmanitých formách a úrovniach. Spoločenská aktivita ľudí, uskutočňujúca sa v dôsledku historického vývoja v určitých konkrétnych formách, predznačuje a určuje konkrétne historické podoby a formy spoločenských vzťahov, v ktorých individua pôsobia, riešia úlohy a plnia potreby, ktoré spoločnosť od nich vyžaduje; tým čiastočne, nie v plnej miere, riešia a uspokojujú aj svoje individuálne záujmy, potreby atď. Z dialektického chápania vývoja vyplýva, že spoločnosť, človek sa v procese vývoja už nikdy nedostanú k etapám, oblastiam vývoja, ktoré prekonalí. Preto musí byť diskretnosť historickej kontinuity v každom aktuálnom období vývoja doložená čo najpresnejšie. To znamená, že ani v ontogenéze sa z filozofického hľadiska neprejavuje antropogenéza so všetkými svojimi vývojovými fázami, ale prejavuje sa iba tými prvkami, ktoré boli z hľadiska fylogenetického podstatné. V súvislosti s ontogenézou súčasného človeka ako „procesom osvojovania si výsledkov predchádzajúcich pokolení“ [7, s. 163] má aj vedomie pri funkcii odrazu intencie v tom smere, že je bezprostredne a aktuálne dopĺňané aktívnou, konštruktívnou a pretváracou aktivitou smerom k objektívácii svojho obsahu; sám odraz, aj keď podstatne sprostredkovaný „osvojovaním výsledkov predchádzajúcich pokolení“, teda vyššou mierou vplyvov kultúrnych dejín, si metodologickú platnosť zachováva. Vedomie chápané nielen ako odraz, ale aj v jeho konatívnej funkcii, ako činné vedomie, t. j. ako uvedomovanie si významu, zmyslu, potreby, súvislosti, cieľa atď. konkrétnej činnosti si predsa nekonštituuje objekt svojho záujmu úplne samostatne, nezávisle, akoby v „čistej“ objektálnosti.

O vedomí ako spoločensko-historickej obsahovej kategórii sa z filozofického hľadiska dozvieme predovšetkým na základe jeho objektívácie v konaní, postojoch, presvedčeniach, činoch. Vedomie ako neustále plynúci tok vnemov, predstáv, pamäťových informácií atď. je veľmi dynamická štruktúra aktivizujúca a aktivizovaná rôznymi mozgovými oblasťami; na tomto základe sa nemožno obmedziť pri analýze vedomia iba na rozmer jeho v podstate spoločenskej objektívácie, pretože v dôsledku vlastnej činnosti vedomia môže individuum od skutočnosti abstrahovať, špecifikovať a vyčleňovať si predmet záujmu a osobnej iniciatívy, na druhej strane môže byť vedomím natoľko „blokovaný“, že polarita jeho individualizácie so socializáciou má viac-menej trvale konfliktný charakter; môže sa tiež „zastaviť“ pri niektorých otázkach, problémoch, javoch, vyberať si a voliť atď. V súčasnosti už nejde o to, že by sa nedoceňovala táto aktívna zložka, tento rozmer vedomia, pretože vedomie „nie je jednostranne závislé od objektu, je schopné sa od neho odpútať a pretvárať ho, človek je nielen produktom, ale aj spoluvorcom objektívnej reality. Vedomie zahrnuje plánovité kladenie cieľov činnosti, modely budúceho, predvídanie, určuje procesy pretvárania predmetov a voľbu prostriedkov.“ [8, s. 72] V týchto intenciách sa aj funkcie vedomia presúvajú predovšetkým k objektívácii v aktív-

nych a tvorivých činoch. Ide teda o vedomie individuálne i spoločenské, ktorého kvalita vzhľadom na úlohy, ktoré musí individuum alebo kolektívny subjekt riešiť, musí riešeniu týchto úloh odpovedať. Prirodzene, nejde o absolútnu mieru, pretože žiaden plán, projekt nemôže pokryť všetky prvky uvažovanej oblasti bytia. Keď sa teda dnes zdôrazňuje úloha subjektívneho faktora, má sa na mysli to, či individuum v adekvátnych druhoch činnosti a aktivity môže a dokáže túto činnosť vykonávať v zmysle jej náročnosti na intelektuálnu vyspelosť a rozvoj osobnosti individua, ďalej — pokiaľ ide o kolektívny subjekt (spoločnosť, národ, triedu, vrstvu, skupinu atď.) — ide o to, či vedomie tohto kolektívneho subjektu zodpovedá pochopeniu a poznaniu konkrétnych otázok a problémov a spôsobom ich riešenia a pod. V súvislosti s usmerňovaním vedomia — spoločenského aj individuálneho — ide potom o to, že je nevyhnutné vychádzať z konkrétneho poznania a výskumu toho, čo tvorí obsah vedomia a tento obsah priebežne analyzovať. K tomu je nevyhnutné rozpracovať výskumy spoločenského a individuálneho vedomia a nezostávať iba pri teoretických extrapoláciách a zovšeobecneniach, čo by vo vedomí malo byť, čo nie a pod.

Konštatuje sa napríklad, v istom metodologickom aspekte funkčne, že vedomie socialistickej spoločnosti (aktuálne, súčasne spoločenské aj individuálne vedomie) a socialistické vedomie sa nezhodujú, že vedomie socialistickej spoločnosti nie je socialistickým vedomím, alebo ešte nie je socialistickým vedomím, pričom sa ako príčiny toho, že nie je socialistickým vedomím uvádzajú prežitky, vplyvy buržoáznej propagandy na vedomie ľudí a pod. Napriek tomuto funkčnému metodologickému rozlišovaniu nejde ani filozofická analýza vždy za empirické konštatovania rozdielu medzi vedomím socialistickej spoločnosti a socialistickým vedomím. Vedomie spoločnosti ako odraz jej reálneho života nemôžeme považovať za niečo celkom odlišného od toho, aké by malo toto vedomie byť, resp. nemôžeme zmiešať to, čo je, s tým, aké by malo byť. „Štruktúra individuálneho a rovnako aj spoločenského vedomia je podmienená štruktúrou činnosti ľudí... Obklopujúca skutočnosť, spoločenská prax ľudí, ich sociálna skúsenosť sa zovšeobecňujú, kryštalizujú vedomím ľudí v podobe významov a fixujú sa v jazyku. Tým, že sa význam fixuje vo forme „pojmov“, „vedomia“, „umenia“, „normy konania“, tvorí obsah spoločenského vedomia; tým, že sa stáva súčasťou obsahu spoločenského vedomia, stáva sa zároveň „reálnym vedomím“ individuí a objektívuje v sebe subjektívny zmysel pre nich odrážaný.“ (9, s. 156—157) Vychádzajúc z marxistického určenia vedomia, sú jeho obsah, stupeň osvojenia (interiorizácie) a intencionalita vedomia vždy odrazom objektívnej reality, teda aj konkrétnych spoločenských procesov v ich materiálnej a duchovnej celostnosti. (Filozofický pojem vedomia na rozdiel od prístupu parciálnych disciplín k vedomiu chápe vedomie ako historickú kategóriu, ktorá je výsledkom vývoja človeka, produktom jeho spoločenského vývoja a zároveň je

jeho nevyhnutnou podmienkou. Na úrovni všeobecno metodologických postupov musia túto metodologickú smernicu rešpektovať aj jednotlivé disciplíny, neznamená to však, že nemôžu skúmať vedomie v psychofyziologickom, neurofyziologickom atď. aspekte). Vedomie však nie je iba odrazom skutočnosti, ale samo je skutočnosťou, ktorá sa svojím bytím od skutočnosti, ktorú odráža a ktorej je koniec koncov produktom, v ontologickom zmysle odlišuje. Je skutočnosťou ako ideálne, subjektívna realita s vlastnými celostnými a organizujúcimi prvkami. To znamená, že vedomie nemá ontologický aspekt len v zmysle jeho funkcie ako odrazu objektívnej reality (monizmus marxistickej filozofie) — prípadne sa tvrdí, že dialektické chápanie ontologického a gnozeologického vylučuje ich postulovanie ako nezávislých, protikladných v zmysle vylučujúcich sa entít — ale predovšetkým v tom zmysle, že subjektívna realita, ideálne „charakterizuje zvláštnosti javov subjektívnej reality, spôsob ich existencie“ (10, s. 54), že „ideálnosť vedomia sa prejavuje hlavne v tom reálnom fakte, že obrazy prežívané človekom nemajú vlastností charakteristické pre materiálne nervové procesy, na základe ktorých tieto obrazy vznikli. Subjektívne obrazy nemajú tiež vlastností predmetov, ktoré odrážajú, pretože sú vôbec prosté vecnosti.“ (7, s. 162) „Ak svojím obsahom je ideálne odrazom objektívneho sveta a seba samého, tak spôsobom svojho bezprostredného bytia je vedomie prežívaným psychickým stavom určitého človeka.“ (11, s. 55) Podobne T. P. Malkova dodáva, že „psychické stavy uvedomované (vedome prežívané) človekom sú vždy objektivované, ale samy osebe nie sú objektívnou realitou“. (7, s. 162) Tieto konštatovania majú význam preto, že upozorňovaním na ontickú odlišnosť subjektívnej reality, vedomia človeka prinášajú poznatky o tom, že ontogenéza je jedinečným a neopakovateľným rozmerom ľudského bytia v individualizovanom rozmere. Individuum preto nikdy nezačína z hľadiska ontogenézy všetko od začiatku (antropogenéza vo fylogenetickom rozmere), začína a musí začínať od svojej úrovne bytia. Začína vždy od svojho obrazu sveta a bytia a kvalita jeho obrazu je subjektívnym predpokladom miery a úrovne jeho zhodnocovania spoločnosťou a jeho miesta v konkrétnej spoločnosti. „Sebaregulácia vedomia a jeho seba-pretvárание predstavujú v obsažno-hodnotovom vzťahu osobnostnú úroveň informačných procesov v ľudskom indivíduu ako v zložitom sebaorganizujúcom sa systéme.“ (10, s. 52) Ten istý autor na inom mieste dodáva, že „v poznávacích aktoch zameraných na sebaopoznanie a sebahodnotenie je základným obsahom informácia o subjekte“. (10, s. 57) Keď sa však v tejto súvislosti upozorňuje, že je dôležité zohľadňovať, že charakter informácií o vonkajšom objekte i samom subjekte sa v podstatnej miere určuje aktivitou subjektu, lebo od konkrétneho prejavu aktivity daného subjektu závisí, aké stránky, vlastnosti, vzťahu objektu konkrétne sú vyčleňované, odrážané subjektom a s akým stupňom hĺbky a dôkladnosti (Dubrovskij, Koršunov a i.) je potrebné bližšie

túto aktivitu, jej určujúce prvky a faktory objasniť, pretože aj títo autori uznávajú, že niektoré javy subjektívnej reality sa nedarí bezprostredne usmerňovať podľa nášho želania a sú akoby uzavreté pred operatívnou schopnosťou nášho ja. A aj keď nemožno absolutizovať hranice toho, čo nám je dostupné a čo môžeme riešiť, meniť, pozerať atď. a čo nie, je táto ohraničenosť našich konatívnych možností v každom časovom úseku, v každej situácii, v každom konkrétnom úseku uvedomenia osobnosti zrejmä. Zároveň sa musí zdŕať a forma aktivity subjektu ako individua konkretizovať a konkrétne doložiť. V našom prístupe abstrahujeme od možnosti idealistickej interpretácie bližšie neurčenej aktivity subjektu, akcentujeme spoločenské usmerňovanie tejto aktivity. S. L. Rubinstein pri konštatovaní toho, že skúmanie problému existencie v ontologickej rovine vedie „k určeniu prevahy individua ako, po prvé, jednotlivého, a preto reálneho, ktoré jestvuje samo osebe a, po druhé, ako neopakovateľného. a v tom spočíva jeho nezastupiteľná hodnota“, zároveň dodáva, že „prevaha individuálneho jestvuje len pri potvrdení (uznaní) individua ako jednoty jednotlivého, zvláštného a všeobecného a nielen ako čistej, holej individuálnosti v zmysle jednotlivého, zvláštného. Aj tu treba ďalej rozpracovať princíp determinizmu ako metodologický princíp vedy.“ (5, s. 496—497) Táto požiadavka je, ak chceme zostať na poli vedeckej argumentácie, nevyhnutná. Avšak determinácia individua, ako aj rôznych kolektívnych subjektov v určitých a konkrétnych stavoch a situáciách nemusí byť a ani nie je jednoznačná. Preto sa musí individuum rozhodovať, voliť, prirodzene s otázkou spätnej väzby správnosti rozhodnutia voľby. „Vedomie ako poznanie o vonkajšom a vnútornom svete, o samom sebe“ (3, s. 81) mu dovoľuje vyberať niekedy z veľmi málo a inokedy z mnohých možností a aj keď mu základné determinanty jeho spoločenského alebo individuálneho bytia nedovoľujú konať celkom náhodne a ľubovoľne, o mnohých alternatívach musí rozhodovať sám a nesie za ne aj zodpovednosť. Tým, čo určuje jeho konkrétne akty pôsobenia, môže byť individuálny záujem, potreba, motívy a motivácia rôzneho druhu a úrovne, alebo to môže byť komplex faktorov, ktoré určujú jeho konanie. „Intencionálne vektory môjho myšlienkového procesu, prebiehajúce v danom intervale, nie sú jednoznačne determinované určitými a časovými vonkajšími faktormi... subjektívna realita, t. j. ideálne nie je len danosť informácie pre osobnosť v „čistej“ podobe, je to aj schopnosť v mnohých prípadoch ňou ľubovoľne operovať. Ved' myslenie ako cieľavedomý proces je operovaním informáciou v „čistej“ podobe, uskutočňované mnou podľa mojej vôle.“ (10, s. 57)

Keď sa vrátíme k rozlišovaniu socialistického vedomia a vedomia socialistickej spoločnosti, tak okrem obsahu vedomia, ktoré je konieckoncov odrazom objektívneho sveta, akcentujeme ďalej „prakticko-přetváracu, ideálne abstraktnú a cieľovo prognostickú“ (8, s. 70) aktivitu vedomia. Vedomie „je procesom a výsledkom odrážacej činnosti, ktorá

má svoju dostredivú aj odstredivú zložku. Súvisí s uvedomením potrieb, kladením cieľov a voľbou prostriedkov... Súvisí s komunikačnými a riadiacimi procesmi v spoločnosti a s aktívnou a tvorivou činnosťou... obraz (— ako fakt vedomia —) sa nezhoduje plne ani s objektom, ani s fyziologickými procesmi. Ideálny obraz je relatívne samostatný, relatívne nezávislý, čo je predpokladom tvorivej fantázie ľudskej pretváracej aktivity.“ (8, s. 71—72) To znamená, že aj keď je vedomie samostatné len relatívne, pretože odrážaním reality je s ňou spojené aj tým, že predmetne, konatívne, činnosťou a aktivitou je človek stále vťahovaný do spoločenskej skutočnosti, do materiálnej objektívnej reality („ideálne v sociálnych vzťahoch a stykoch nejestvuje samo osebe, ale v objektívovanej podobe“ (7, s. 164)) a je zároveň zainteresovaný na reálnych spoločenských procesoch a aj keď mu vlastné procesy vedomia umožňujú dostať sa nad skutočnosť, obsahom nemôže byť vedomie ničím mimo tejto skutočnosti. Vedomie činného, aktívneho človeka nemôže byť „čistým“ vedomím („existencia javov subjektívnej reality je možná len na úrovni reflexie, čo sa prejavuje ako danosť informácie v „čistej“ forme, tvoriac všeobecný a nevyhnutný znak tých javov, ktoré sa vzťahujú ku kategórii ideálneho“ (10, s. 58); na reflexno-operatívnej úrovni sa však vedomie vždy objektivuje). Avšak v tomto rozsahu, v rozsahu metodologického prechodu od odrazu k aktivite individua je veľmi veľký rozsah možných aktivít. Keď potom konkrétne nepoznáme mechanizmy konatívnej determinácie individua, napr. z hľadiska individuálneho vedomia (potreby, záujmy, motivácia atď. individua) a o socialistickom vedomí hovoríme predovšetkým len na základe teoretických extrapolácií a z teórie vyplývajúceho normatívneho procesu, potom princíp odrazu a princíp vlastnej pretváracej a tvorivej aktivity nie sú dostačujúce pre poznanie a vysvetlenie rozdielov medzi vedomím socialistickej spoločnosti a socialistickým vedomím. Bude potrebné ďalej rozpracovávať faktory, ktoré determinujú vedomie a konanie individua. Vieme napríklad presne určiť, ktoré prežitky v oblasti morálky socialistickej spoločnosti jestvujú a ako sa prejavujú, k ich odstráneniu však musíme hľadať mnohé predpoklady individuálneho charakteru, predpoklady ich pôsobenia v indivíduu a cez indivíduum samotné. Tu zároveň nejde iba o to, že by sme konštatovali, že pre mnohé prežitky už nejestvujú objektívne materiálne (a ani generačné) predpoklady v systéme socialistických spoločenských vzťahov — tento fakt sám osebe, pokiaľ ide o spoločenské a individuálne vedomie, svedčí o ich značnej zotrvačnosti a samostatnosti, ako aj o konkrétnej diferencovanosti vedomia indivíduí a kolektívnych subjektov. Pokiaľ však nepoznáme všetky aktuálne, súčasné „hybné“ činitele vedomia a jeho determinanty, môže sa dialektika objektívneho a subjektívneho, predpokladov, možností a skutočnosti, ideálov a reality atď. prejavovať rôznym spôsobom, napríklad v rôznych negatívnych javoch, ktoré samy osebe ako obsahy vedomia majú pre indivíduum svoj ontický rozmer

a aj keď vôbec nie sú určujúce pre individuum alebo kolektívny subjekt, ich celkový dopad nemôžeme nedoceňovať.

Socializmus tým, že čoraz viac oslobodzuje človeka od v minulosti limitných sociálnych závislostí, nielenže reprofiluje vzťah a postoj človeka k prírode, ale zároveň uvoľňuje tak ako nikdy doteraz obrovský priestor pre rozvoj osobnosti a jej „spoločenského rozmeru“. (11, s. 22) Nemožno však iba extrapolovať, že v socializme na základe oslobodenia práce a zrušenia vykorisťovateľských vzťahov atď. bude človek slobodnejší, bude mať viac voľného času a pod., čo sú všetko faktory pôsobiace v smere rozvoja jeho všestrannosti a vyspelosti ako subjektu ľudskej činnosti vôbec. Človek v súčasnej socialistickej spoločnosti už zrušil vykorisťovateľské vzťahy, má viac voľného času pre rozvoj svojich potenciálnych schopností atď. a to už je jeho aktuálny rozmer. Bolo by metodologicky nesprávne domnievať sa preto, že individuum, jednotlivec zostáva akoby mimo toho, napr. pokiaľ ide o negatívne (ale aj pozitívne) javy súčasného spoločenského diania, mimo toho, čo svojou aktivitou vytvára, vyvoláva, spôsobuje atď. Tento každý stav, úroveň spoločenského diania determinuje následné a ďalšie etapy rozvoja spoločnosti. Túto determináciu je potrebné predovšetkým poznať, potrebné je poznať narastajúcu rozmanitosť rozmerov individua, ktorého mobilita vo vnútri spoločnosti sa za socializmu zvyšuje, resp. zvyšujú sa značne predpoklady pre rozvoj jeho univerzálnosti, všestrannosti ako individua v zmysle jeho bidominantnosti so spoločnosťou a zároveň v mnohých aspektoch ako spoločenského individua spoločnosťou bezprostredne určovaného. Aby bolo možné individuum usmerňovať v jeho aktivite v prospech spoločnosti, je potrebné poznať nielen materiálne predpoklady života individua, ale aj jeho duchovné potreby a záujmy, jeho schopnosti, možnosti a pod. Na základe poznania sa individuum môže stať uvedomelým subjektom celého úsilia socialistickej spoločnosti, avšak nie poznania ako „čistého“ vedomia svojho bytia, ale ako transformácie poznania do uvedomenia si svojej ľudskej podstaty ako človeka; ako človeka činného, praktického, človeka tvoriaceho svoje dejiny a dejinami tvoreného, ktorého ľudskou podstatou je jeho spoločenská podstata. „Úloha filozofie nespočíva v tom, aby apriórne hlásala objektívnu podmienosť bytia človeka, alebo naopak jeho úplnú slobodu a nezávislosť. Je potrebné objasniť dialektiku vzájomných vzťahov objektívneho a subjektívneho v živote človeka, v jeho spoločenskom živote; táto dialektika vyjadruje reálne možnosti ľudskej osobnosti, skutočný stupeň jej závislosti a slobody, princípy slobodnej tvorivej činnosti a faktory, ktoré ovplyvňujú rozvoj osobnosti v danej konkrétnej etape dejín.“ (12, s. 152—153)

Aby sme mohli hovoriť o vedomí, musíme poznať aj vedomie, subjektivitu súčasného človeka, súčasných individuí, aby sme mohli hovoriť o súčasnom socialisticom človeku, musíme poznať súčasné individua, jednotlivcov, ktorí v súčasnosti, v súčasnej etape vytvárajú vedomie

socialistickej spoločnosti a hodnoty socializmu vôbec. Človek, aj keď ho bude stále determinovať to, ako sa spoločnosť ako celok vysporiada so zabezpečením základných spoločenských faktorov vývoja, bude na základe svojho individuálneho bytia ako individuum „zaujímať k sebe samému i ku svetu, v ktorom žije, „excentrickú“ pozíciu, to znamená pozíciu dištancie a reflexie, umožňujúcu rozmanité slobodné konanie a zároveň pochopenie objektívnej nevyhnutnosti“ (13, s. 46), bude sa k sebe samému „obracat“ nielen pod tlakom aktuálnych socializačných foriem, ale aj na základe vlastnej reflexie svojej spoločenskosti, teda aj svojej prospešnosti a užitočnosti pre spoločnosť. „Život spoločností spočíva vo vytvorení originálnych a neopakovateľných foriem ľudského života a nielen v jednoduchej reprodukcii východzích podmienok jeho existencie. Zmysel ľudského života je v takom vyjadrení života, v ktorom môže človek maximálne rozvíjať svoje najcennejšie schopnosti; od toho do značnej miery závisí jeho spoločenská hodnota. Rozvoj individuálnej tvorivej činnosti je dôležitým predpokladom skutočného kolektivismu.“ (12, s. 132) Narastanie nezávislosti individua v socializme, zvýšenie jeho mobility je postupným a procesuálnym vyjadrovaním jeho skutočnej spoločenskej podstaty v slobodných sociálnych vzťahoch, neznamená únik individua od spoločnosti do svojho vnútra alebo uplatňovanie vlastnej individuality akoby mimo, vedľa alebo nad spoločnosťou. V dialektickom chápaní vzťahu individua a spoločnosti nejstávajú také absolútne entity ani v človeku, ani v spoločnosti — pri zabezpečení základných spoločenských predpokladov — ktoré by ich vývojovo od seba neodlučiteľne oddelili. Prirodzene, záleží od analýzy konkrétnych etáp, súvislostí, vzťahov, či dochádza k deformácii alebo naplňovaniu, uskutočňovaniu predpokladov vedúcich koniec koncov k všestrannej osobnosti socialistickeho človeka. Abstraktné a od života odtrhnuté koncepcie ignorujúce konkrétnu dialektiku vzťahu individuálneho a spoločenského sa vždy prejavujú aj na svojom vlastnom objekte, na svojom predmete. Vo vedomí napríklad môže individuum prijať určité spoločenské ciele — budovanie socialistickej spoločnosti — s ktorými sa stotožní, lebo pozná ich opodstatnenie a spoločenskú zvrchovanosť. Ak sa však nezohľadnia všetky objektívne a subjektívne predpoklady určitej etapy, prípadne sa prejavujú nepredvídateľné faktory, bolo by nesprávne domnievať sa, že sa to neprejaví na individuu alebo spoločnosti, či jej niektorom kolektívnom subjekte. Po odstránení základných spoločenských antagonizmov má socialistická spoločnosť obrovský potenciál aktuálne všetky takéto problémy riešiť a vyriešiť. K tomu je však predovšetkým potrebné poznať — na súčasnej úrovni riadenia — konkrétne faktory danej etapy, pretože „každý ľudský život, každá etapa vývoja dejín majú svoj vlastný význam“. (12, s. 132) Hlavne v tomto zmysle pôsobia marxistické úvahy o tom, že „najdôležitejším objektom poznania je človek, jeho poznanie svojej vlastnej podstaty“ (5, s. 493), že „samotný človek, živé ľudské individuum je

jediná miera, ktorou možno a treba merať všetko ostatné. Na človeka nemožno používať nijakú „vonkajšiu“ mieru, nech by sa zdala akokoľvek pekná a presná, pretože bude vždy prebratá z minulosti.“ (14, s. 54) Ako individuum je človek aktuálne, historicky diskkrétne (ontogenéza); ako človeka chápe seba samého v zmysle vývojovom (fylogenetické aspekty antropogenézy) a historicko-spoločenskom. Individuum a spoločnosť sú bidominantné, rovnocenné štruktúry. Ontologicky preferuje individuum súčasnosť, prítomnosť, a preto koná „v spoločnosti akoby sa nachádzal na hranici dvoch svetov — minulosti a budúcnosti. Minulosť mu vytvára východziu pozíciu, t. j. hmotné a duchovné predpoklady, ktoré do značnej miery ovplyvňujú jeho túžby a želania a tiež jeho predstavy o budúcnosti — ideály.“ (12, s. 144) Ako spoločensko-historická bytosť koná s vedomím svojej minulosti, s vedomím, že sa nemôže vyhnúť svojej budúcnosti. Ani jeden z týchto rozmerov človeka nie je možné nedoceňovať.

LITERATÚRA

1. GLEZERMAN, G. E.: Ob obščem i osobennom v dialektike rozvitija socialističeskogo obščestva. Filosofskije nauki, 1978, č. 6.
2. FROLOV, I. T. — PASTUŠNYJ, S. A.: Mendelizmus a filosofické problémy současné biologie a genetiky. Brno 1973.
3. SPIRKIN, A. G.: Soznanije i samosoznanije. Moskva 1972.
4. BESSONOV, B. N.: Ideologija duchovnogogo podavlenija. Moskva 1971.
5. RUBINŠTEJN, S. L.: Problémy všeobecnej psychológie. Bratislava 1978.
6. MORÁVEK, M.: Vědomí — jeho struktura a organizace. Praha 1974.
7. MALKOVA, T. P.: K voprosu ob ideaľnosti soznaniija. Filosofskije nauki, 1978, č. 4.
8. ZEMAN, J.: Dialektika, informace a odraz. Praha 1978.
9. ULEDOV, A. K.: Struktura společenského vědomí. Praha 1973.
10. DUBROVSKIJ, D. J.: Soznanije i informacija. K analizu problemy ideaľnogo. Filosofskije nauki, 1978, č. 6.
11. FROLOV, I. T.: Věda a budoucnost člověka. Praha 1979.
12. GRIGORJAN, B. T.: Filosofie o podstatě člověka. Praha 1977.
13. SUCHODOLSKI, B.: Co je člověk? Praha 1978.
14. ILIENKOV, E.: O idoloch a ideáloch. Bratislava 1972.

К РОЛИ СУБЪЕКТИВНОГО ФАКТОРА ПРИ ФОРМИРОВАНИИ СОЗНАНИЯ И ЛИЧНОСТИ В СОЦИАЛИСТИЧЕСКОМ ОБЩЕСТВЕ

Людовит Турчан

При решении конкретных вопросов и проблем социалистического общества все чаще подчеркивается возрастающее значение субъективного фактора. Однако разработка данной задачи часто не соответствует этим потребностям; повышение значения и роли сознания в целом (например, разработка понятия ноосферы) постепенно проявляется в том, что изменяется диалектика объективного и субъективного.

В этой связи автор указывает на онтическое отличие субъективной реальности, сознания и объективной реальности, на необходимость постичь не только историко-общественный генезис и содержание сознания (общественного и индивидуального), но и его исторически дискретную детерминацию, его рефлексивную и оперативно-поведенческую функцию. Он обращает внимание на связь между онтической природой сознания и онтическим измерением индивида, далее на то, как социализация проявляется в индивидуализации, и указывает на бидоминантность индивида и общества.

ZUR ROLLE DES SUBJEKTIVEN FAKTORS BEI DER BILDUNG DES BEWUSSTSEINS UND DER PERSÖNLICHKEIT IN DER SOZIALISTISCHEN GESELLSCHAFT

Ludovít Turčan

Bei Lösung konkreter Fragen und Probleme der sozialistischen Gesellschaft wird die immer grösser werdende Bedeutung des subjektiven Faktors immer öfter betont. Diesen Bedürfnissen entspricht jedoch nicht immer die Ausarbeitung dieser Rolle; die wachsende Bedeutung und Rolle des Bewusstseins im Ganzen (z. B. die Ausarbeitung des Begriffs der Noosphäre) äussert sich allmählich darin, dass sich die Dialektik des Objektiven und Subjektiven verändert.

Der Verfasser weist in diesem Zusammenhang auf die ontische Verschiedenartigkeit der subjektiven Realität, des Bewusstseins und der objektiven Realität hin, auf die Notwendigkeit, nicht nur die historisch-gesellschaftliche Genesis und den Inhalt des Bewusstseins (des gesellschaftlichen wie individuellen) zu erfassen, sondern auch seine historisch diskrete Determination, seine reflexive und operativ kognitive Funktion. Er betrachtet den Zusammenhang zwischen der Ontizität des Bewusstseins und der ontischen Dimension des Individuums, weiters wie sich die Sozialisierung in der Individualisierung äussert und weist hin auf die Bidominanz von Individuum und Gesellschaft.